

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(бакалавра)

з теми: **«ВЗАЄМИНИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДОРΟΣЛИМИ І
ОДНОЛІТКАМИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЇХ САМООЦІНКИ»**

Виконала: студентка 3 курсу
Psms1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
**Малих (Катеренчук) Юлія
Вікторівна**

Науковий керівник:
Славіна Наталія Сергіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ПРОБЛЕМИ І ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Феномен самооцінки у психолого-педагогічних дослідженнях.....	6
1.2. Взаємини дітей дошкільного віку з дорослими і однолітками як чинник розвитку їх самооцінки.....	16
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМООЦІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ У КОНТЕКСТІ ЇХ ВЗАЄМИН З ДОРΟΣЛИМИ І ОДНОЛІТКАМИ.....	24
2.1. Мета, зміст та методики експериментального дослідження.....	24
2.2. Особливості прояву самооцінки дітей у ситуаціях взаємин з дорослими і однолітками.....	44
Висновки до розділу 2.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Динаміка прогресивних змін в освітньому просторі України актуалізує психологічні дослідження у сфері самосвідомості дітей дошкільного віку. Зокрема, суттєвого значення набуває вивчення категорії самооцінки зростаючої особистості. Адекватна самооцінка є чинником становлення дитини як суб'єкта суспільно значущої активності, розвитку її моральних цінностей та гармонійних стосунків з оточуючими. Водночас якісні характеристики самооцінки формуються за умов впливу позитивних, побудованих на принципі партнерської взаємодії взаємин дитини з дорослими і однолітками. Зазначені взаємини зумовлюють динаміку і спрямованість розвитку зростаючої особистості, сприяють розкриттю її комунікативних та соціальних здібностей, духовного потенціалу.

Вивчення теоретичних підходів до порушеної проблеми дає змогу констатувати активний інтерес дослідників до питань природи, генезису, видів, функцій самооцінки у структурі самосвідомості особистості (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, А.В. Захарова, І.С. Кон, Г.С. Костюк, В.Л. Роменець, О.Г. Спіркін, В.В. Столін, П.Р. Чамата, а також Р. Бернс, У. Джемс, П. Жане, Л. Колберг, К. Левін, А. Маслоу, Дж. Мід, Ж. Піаже, К. Роджерс, К. Хорні та ін.). Роль самооцінки як чинника становлення особистості дошкільника була предметом уваги Л.І. Божович, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, О.І. Кульчицької, С.О. Ладивір, М.І. Лісіної, Н.І. Непомнящої, Т.О. Піроженко, О.Г. Рuzської, С.П. Тищенко, Л.І. Уманець, І.І. Чеснокової та ін.

До кола питань, висвітлених дослідниками у галузі вікової та педагогічної психології увійшла і проблема вивчення особливостей взаємин дітей з соціальним середовищем, яка трактується як один із аспектів розуміння тенденції розвитку і можливого прогнозування динамічних змін у розвитку самооцінки дітей дошкільного віку. У вітчизняній та зарубіжній науці поширеною є думка про те, що самооцінка, як соціальний за своєю

природою феномен, отримує свій розвиток саме у соціальному середовищі, у процесі побудови взаємин з оточуючими людьми.

Констатовано, що процес розвитку самооцінки дитини дошкільного віку пов'язується з процесом спілкування дитини з дорослими і однолітками (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, М.І. Лісіна, С.П. Тищенко та ін.). При цьому наголошується, що інтенсивний розвиток самооцінки здійснюється у процесі спілкування дитини з дорослими і однолітками у ігровій діяльності (Дж. Мід, Л.І. Уманець, П.Р. Чамата та ін.).

Спостереження за практикою роботи дошкільних закладів, а також результати теоретичного огляду підходів дослідників до вирішення порушеної проблеми дають змогу загострити особливу увагу на таких її аспектах: складність вивчення та розбіжність у поглядах вчених щодо проблеми чинників розвитку самооцінки особистості; недостатня теоретична база щодо визначення ролі взаємин з однолітками і дорослими як інтегративного процесу у розвитку самооцінки дітей дошкільного віку; недостатнє методичне забезпечення процесу оптимізації самооцінки на дошкільному етапі дитинства з урахуванням вікових особливостей дітей зазначеного віку, складності процесу становлення самооцінки дітей у єдності двох її форм (загальної і конкретної), а також системи оновлення дошкільної ланки освіти (особистісно-орієнтований підхід, суб'єкт-суб'єктна взаємодія у навчально-виховному процесі).

З огляду на зазначене, потреба у вивченні особливостей розвитку самооцінки дітей дошкільного віку у контексті їх взаємин з оточуючими людьми набуває особливої гостроти.

Таким чином, психолого-педагогічна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних і експериментальних досліджень обумовили вибір теми нашого дослідження: «Взаємини дітей дошкільного віку з дорослими і однолітками як чинник розвитку їх самооцінки».

Мета дослідження полягає у з'ясуванні взаємин дітей дошкільного віку з однолітками і дорослими, що забезпечують позитивну динаміку розвитку самооцінки.

Відповідно до поставленої мети дослідження були поставлені наступні **завдання:**

1. Узагальнити наявні результати досліджень щодо особливостей розвитку самооцінки старших дошкільників та визначення його детермінант.
2. Емпірично дослідити співвідношення рівнів розвитку загальної і конкретної самооцінки старших дошкільників.
3. Встановити типові особливості зв'язку рівня розвитку конкретної самооцінки старших дошкільників зі ступенем сформованості структурних компонентів їх взаємин у спільній діяльності з однолітками, а також виявити залежність проявів самооцінки дітей від характеру їх взаємодії з дорослими.

Об'єкт дослідження – становлення самооцінки дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – взаємини дошкільника з дорослими і однолітками як чинник розвитку його самооцінки.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: основні положення про онтогенез, структуру, функції самосвідомості та самооцінки особистості (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, І.С. Кон, Г.С. Костюк, С.Г. Спіркін, В.В. Столін, П.Р. Чамата та ін.); психологічний зміст інноваційних технологій, що реалізуються у дошкільних закладах (Н.М. Дятленко, О.Л. Кононко, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко).

Методи дослідження.

- теоретичні (аналіз психолого-педагогічної і методичної літератури; метод теоретичного аналізу і синтезу на етапах визначення мети, предмету, завдань дослідження;

- емпіричні методи (тестування та експеримент з моделюванням ситуації для визначення рівнів розвитку самооцінки старших дошкільників; спостереження за процесом здійснення спільної діяльності дітей у

дошкільних навчальних закладах. Статистичне оброблення даних здійснювалося за допомогою статистичного пакету на базі програми SPSS 10.0.

Контингент досліджених. Дослідження взаємин дітей дошкільного віку з дорослими та однолітками проводилось на базі ДНЗ №34 «Тополька» м. Хмельницький. Всього у дослідженні взяли участь 40 дітей дошкільного віку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що у ньому:

- Поглиблено психологічні уявлення щодо процесу розвитку самооцінки старших дошкільників у єдності двох її форм (загальної та конкретної) та його детермінант.

- Емпірично підтверджено наявність зв'язку між рівнями розвитку конкретної самооцінки і ступенями сформованості поведінкового, когнітивного, афективного компонентів взаємин у спільній діяльності дітей зазначеного віку з однолітками та залежність типів прояву самооцінки дітей від характеру їх взаємодії з дорослими.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих даних у психодіагностичній діяльності практичних психологів дошкільних навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2022р.).

Структура роботи. Структура кваліфікаційної роботи (бакалавра) складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (94 найменування). Загальний обсяг роботи становить 75 сторінок.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки:

1. У роботі узагальнено основні результати до дослідження проблеми розвитку самооцінки особистості у структурі самосвідомості, розглянуто підходи вітчизняних і зарубіжних вчених до визначення структури, генезису, видів та функцій самооцінки особистості, визначено основні детермінанти розвитку самооцінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємин з дорослими і однолітками.

Встановлено, що самооцінка: є інтегрованою характеристикою у структурі образу «Я»; виникає у другій половині дошкільного віку на основі початкової емоційної самооцінки і раціональної оцінки поведінки оточуючих людей і пов'язується з етапом кризи трьох років; зумовлює змістовність життєвої позиції особистості, стиль її поведінки і життєдіяльності, рівень її домагань, всю систему оцінок; виконує регуляційну та захисну функції; може проявлятися у вигляді конкретної самооцінки – оцінки дитиною своїх умінь у конкретній діяльності, що складається на основі результатів власної діяльності і загальної самооцінки – цілісного ставлення дитини до себе, що є наслідком інтеграції уявлень про себе; є соціальним за своєю природою феноменом, отримує свій розвиток у соціальному середовищі, у процесі побудови взаємин з оточуючими людьми; основна тенденція розвитку самооцінки у старшому дошкільному віці зазнає суттєвих змін, що проявляються у підвищенні адекватності когнітивного її компоненту. На основі таких висновків було припущено, що під впливом цілеспрямованого розвитку конкретної самооцінки загальна самооцінка набуває рис більшої адекватності, у чому і полягає процес їх гармонізації. Основною детермінантою здійснення цього процесу виступає спеціальна організація спільної діяльності старших дошкільників з дорослими і однолітками, що

включає до себе і водночас активізує поведінковий, когнітивний та афективний компоненти взаємин.

2. В ході дослідження з'ясовані співвідношення рівнів розвитку загальної та конкретної самооцінки старших дошкільників. Встановлено наявність розбіжності між рівнями розвитку зазначених форм самооцінки, яка проявляється у тенденції до завищення загальної самооцінки дітьми старшого дошкільного віку та у більшій адекватності їх конкретної самооцінки. На цій основі визначено, що процес гармонізації конкретної та загальної самооцінки старших дошкільників має починатися з вдосконалення їх вмінь оцінювати власну конкретну продуктивну діяльність, що більш властиво дітям цього віку, а не з розвитку їх загальної самооцінки.

3. Емпіричним шляхом доведено зв'язку між рівнем розвитку конкретної самооцінки і ступенем прояву взаємин старших дошкільників у спільній діяльності з однолітками. Встановлені на цій основі характерні особливості взаємин дітей з різним рівнем розвитку самооцінки дали можливість виділити чотири підгрупи досліджуваних за основними показниками активності дітей як учасників спільної діяльності. До першої підгрупи увійшли старші дошкільники з *соціально-активним типом прояву самооцінки*, яким притаманна позитивна висока самооцінка і достатній або середній ступінь побудови взаємин у спільній діяльності з однолітками. До другої підгрупи увійшли досліджувані з *соціально-адаптивним типом прояву самооцінки*, яким властивий середній рівень розвитку самооцінки і достатній або середній ступінь побудови взаємин з однолітками. Третю підгрупу склали діти з *соціально-деструктивним типом прояву самооцінки*, який виявлявся у поєднанні негативних форм самооцінки (завищеної або заниженої) з недостатнім або середнім ступенем побудови взаємин з однолітками.

4. Виявлено достовірний зв'язок між соціально-активним типом прояву самооцінки дітей старшого дошкільного віку та достатнім рівнем взаємодії батьків з ними; між соціально-деструктивним типом прояву

самооцінки і недостатнім рівнем взаємодії батьків з ними, що дозволило констатувати наявність суттєвого впливу характеру взаємодії батьків з дітьми на розвиток їх самооцінки.

5. Зроблено узагальнені висновки про те, що позитивні тенденції у розвитку конкретної самооцінки формуються внаслідок оптимізації поведінкового, когнітивного та афективного структурних компонентів взаємин дітей з однолітками і дорослими у спеціально організованій суб'єкт-суб'єктній взаємодії. В умовах такої взаємодії дитина активно діє, засвоює нові форми спілкування, спрямовані на взаємодію з однолітками (розвиток вмінь пропонувати, пояснювати, вислуховувати, узгоджувати, переконувати), вчиться адекватно оцінювати свої успіхи і невдачі у конкретній діяльності, що у свою чергу, впливає на розвиток у дитини більш адекватного ставлення до своєї особистості загалом (загальна самооцінка) і таким чином сприяє здійсненню процесу гармонізації загальної і конкретної самооцінки дітей зазначеного віку. Отже, цілеспрямоване вдосконалення конкретної самооцінки старших дошкільників посередництвом оптимізації їх взаємин у спільній діяльності з дорослими і однолітками веде до збільшення міри адекватності їх загальної самооцінки, тобто діти вчать оцінювати свою особистість загалом не на завищеному, а на адекватно високому рівні.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспектива подальших досліджень полягає у розробці ефективних діагностичних методів визначення ступеня прояву взаємин у дошкільників різних вікових груп. Потребує подальшого вивчення й осмислення також процес становлення передумов гармонізації загальної і конкретної самооцінки дітей у молодшому дошкільному віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байер О. М. Психічна саморегуляція старших дошкільників (психолого-педагогічні умови розвитку). *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №7. С. 70–73.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 книгах Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280с.
3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук. метод. посібник. Київ : ІЗИН, 2000. 240с.
4. Беленька Г. В. Вихователь дітей дошкільного віку: становлення фахівця в умовах навчання / Беленька Г. В. К.: «Світоч», 2006. 140с.
5. Богуш А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного. Луганськ : «Альма-матер», 2006. 160с.
6. Божович Л. И. Психическое развитие школьника и его воспитание. Москва : Знание, 2000. 345с.
7. Борисова З. Н., Кузьменко В.У. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки. Київ : Вища школа, 2004. 511с.
8. Боришевський М. Й. Проблема самоактивності особистості: сутність, сучасний стан, перспективи дослідження. *Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 25. С. 106 –118.
9. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. Москва : Педагогика, 2000. 144с.
10. Вікова та педагогічна психологія: навч. Посібник. [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. Київ: Просвіта, 2001. 416с.
11. Вовчик-Блакитна О. О. Особистісний розвиток дошкільника в контексті сучасних соціокультурних тенденцій виховання. *Актуальні проблеми психології: Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві: Збірник наукових статей /*

за заг. ред. проф. С. Д. Максименка та канд. психол. наук С. О. Ладивір. Київ, 2007. Том IV. 197с.

12. Гордєєва Ж. В. Розвиток регулятивної функції самооцінки у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. 220с.
13. Гуменюк Г. В. Своєрідність образу „Я” дитини як предмет професійної уваги вихователя. *Індивідуалізація виховання в дитячому садку: методичні рекомендації*. Київ : Міленіум, 2005. С.12–26.
14. Детская практическая психология: учебник / Под ред. Т. Д. Марцинковской. Москва, 2004. 255с.
15. Дідусь Н. У. Виховання особистості в колективі. Педагогіка. Харків, 2003. С. 128 – 131.
16. Дятленко Н. Самоповага дітей. Київ : Шк. світ, 2007. 120с.
17. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників: дис. ...кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2002. 205с.
18. Ефимова Н. С. Взаимопонимание в коллективе. *Психология взаимопонимания*. Москва, 2004. С. 67–70.
19. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: в 2-х томах. Москва. Педагогика, 1986. Т.1. 320с.
20. Карабаєва І. І. Педагогічна підтримка як механізм розвитку творчого спрямованого фантазування дітей старшого дошкільного віку. *Індивідуалізація виховання в дитячому садку: методичні рекомендації*. Київ : Міленіум, 2005. С. 51– 66.
21. Карасьова К. В. Розвиток комунікативних функцій дошкільників у процесі творчих ігор: дис. ...кандидата психол. наук: 19.00.07. – Київ, 2008. 180с.
22. Клименко В. В. Психологія творчості. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 480с.

23. Козырева Н. А. Развитие творческой позиции старших дошкольников в игре с противоречиями. *Вопросы психологии*. 2007. № 2. С. 80–91.
24. Коломинский Я. Л. Группа сверстников как объект психологического исследования. *Психология взаимоотношений в малых группах*. Минск, 2000. С. 41–94.
25. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ : Стилос, 2000. 336с.
26. Кононко О. Л. Особистісна орієнтація – пріоритет сьогодення. *Дошкільне виховання*. 2007. №5. С. 3–6.
27. Костюк Г. С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 304с.
28. Котырло В.К., Титаренко Т.М. Роль дошкольного воспитания в формировании личности. Киев : Общество «Знание», 1977. 48с.
29. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка родинного виховання. Київ : «Знання», 2006. 324с.
30. Кулачківська С. Є. Віковий аспект психічного розвитку дитини-дошкільника. Психічний розвиток дитини-дошкільника: навчальний посібник для педагогів. Київ : Світоч, 2004. 75с.
31. Куліш Н. М. Розвиток самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності: дис. кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 210с.
32. Кульчицкая Е. И. Воспитание чувств детей в семье. Київ : Рад. школа, 1983. 120с.
33. Ладивір С. О. Внутрішній світ дитини як проекція життєдіяльності. *Дошкільне виховання*. 2006. № 5. С. 4–6.
34. Ладивір С. О. Не готові знання, а вміння їх здобувати. *Дошкільне виховання*. 2007. № 8. С. 3–6.
35. Липкина А. И. Самооценка школьника. Москва, 2000. 180с.
36. Лисина М. И. Развитие познавательной активности детей в ходе общения со взрослыми и сверстниками. *Вопросы психологии*. 1982. № 4. С. 18–36.

37. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 2001. 144с.
38. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Київ : Издательство ООО «КММ», 2006. 240с.
39. Моросанова В. И., Аронова Е.А. Самосознание и саморегуляция поведения. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 213с.
40. Москаленко В. В. Соціальна психологія малих груп. *Соціальна психологія*. Київ, 2005. С. 536– 563.
41. Мустаева Ф. А. Роль сверстников в социальном формировании личности. *Основы социальной педагогики*. Москва : 2001. С.178– 142.
42. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов. Москва : Академия, 2002. 456с.
43. Немов Р. С. Психология: в 3-х книгах. Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика. Москва : Просвещение, 1995. Кн. 3. 512с.
44. Непомнящая Н. И. Игра и творчество как формы жизни личности. *Развитие личности*. 2001. № 1. С. 6– 23.
45. Новая философская энциклопедия: в 4-х томах / [Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов]. Москва : Мысль, 2001. Т. 3. 692с.
46. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология. Москва : 2002. 343с.
47. Общение и его влияние на развитие психики дошкольников / Под ред. М. И. Лисиной. Москва, 2001.
48. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2003. 20с.
49. Взаимоотношения в группе детского сада / Под ред. Т. А. Репиной. Москва, 2001.

50. Парыгин Б. Д. Психология малой группы. *Социальная психология*. СПб., 1999. С. 284–288.
51. Пасічніченко А. В. Становлення статусу дитини у групі ровесників на етапі переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка*. Полтава, 2003. – Вип.1/2 (28-29).– С.59–62.
52. Пеньковська Н. Сім'я формує самооцінку дитини. *Дошкільне виховання*. 2002. №6. С. 16–19.
53. Піроженко Т. О. Психологічний супровід інноваційно-освітніх технологій в дитячому садку. Тернопіль : 2006. 48с.
54. Піроженко Т. О. Чи не спрощуємо можливості дитини? *Дошкільне виховання*. 2003. №5. С. 10–13.
55. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку: науково-методичний посібник / [Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, Л. І. Тищук та ін.]. Житомир : 2003. Ч. 1, 2, 3. 176с.
56. Піроженко Т. О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу. Запоріжжя : 2003. 168с.
57. Попелюшко Р. П. Психологічні умови подолання негативної самооцінки в юнацькому віці: дис... кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 274с.
58. Приходько Ю. О. Моральне виховання дітей-дошкільників засобами спільної діяльності. Київ, 1982. 15с.
59. Приходько Ю. О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі. Київ : Рад. школа, 1987. 126с.
60. Психічний розвиток дитини-дошкільника: навч. посіб. для педагогів, психологів, вихователів дит. дошк. закладів / [Кулачківська С.Є., Ладивір С.О., Піроженко Т.О. та ін.]. Київ : Світоч, 2004. 75с.

61. Психологічний довідник учителя: в 4 книгах / [упоряд. В. Андрієвська]; наук. ред. С. Максименка. Київ : Главник, 2005. 96 с. (серія «Психологічний інструментарій»).
62. Психология самосознания. Хрестоматия. Самара: Издательский дом «БАРАХ-М», 2007. 672с.
63. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навч. метод. посібник / за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ : ІЗИН, 2001. 192с.
64. Развитие общения у дошкольников / под ред. А. В. Запорожца, М. И. Лисиной. Москва : Педагогика, 1998. 288с.
65. Развитие общения дошкольников со сверстниками / под ред. А. Г. Рузской. Москва : Педагогика, 2001. 216с.
66. Рояк А. А. Игра и ее роль в развитии ребенка дошкольного возраста. Москва, 2004.
67. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2003. 713с.
68. Рузская А. Г. Как относиться к жалобам дошкольников в детском саду. *Вопросы психологии*. 2000. №4.
69. Самооцінка учня / [упоряд.: С. Максименко, Н. Шевченко, О. Главник]. Київ : Главник, 2004. 112с.
70. Свенцицкий А. Л. Социальные группы: основные характеристики. *Социальная психология*. Москва, 2004. С.138– 167.
71. Семиченко В. А. Психология личности. Київ, 2000. 427с.
72. Сидоренко А. В. Психологические противоречия в малой группе. *Вопросы психологии*. 2003. №1. С.41– 50.
73. Словарь С. Л. Выготского / [ред. А. А. Леонтьев]. Москва : Смысл, 2007.
74. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. Минск : Харвест, 2001. – 976с.
75. Смирнова Е. О. Детская психология. Москва : «Владос», 2006. 366с.
76. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников. Диагностика, проблемы, коррекция. Москва, 2005.

77. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 2001. – 304с.
78. Степанов О. М. Основы психологии і педагогіки. Київ, 2003. С.97– 109.
79. Столин В. В. Самосознание личности. Москва : МГУ, 2002. 286с.
80. Столяренко Л. Д. Взаимодействие в группе. Психология: учебник для вузов. СПб., 2005. С. 512– 526.
81. Столяренко Л. Д. Личность и межличностные отношения. *Психология и педагогика в вопросах и ответах*. Москва, 1999. С. 195– 300.
82. Творча діяльність в ускладнених умовах / под ред. В.О. Моляко. Київ, 2007. 308с.
83. Терлецька Л. Технологія самоаналізу. Київ : Главник, 2005. 96с. (серія «Психологічний інструментарій»).
84. Титаренко Т. М. Такие разные дети. Киев : Радянська школа, 2001. 144с.
85. Тищенко С. П. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и в семье / под ред. В. К. Котырло. Москва, 1987.
86. Турбан В. В. Розвиток у першокласників здібності до спільної діяльності у ситуаціях невизначеності: дис. ...кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2001. 210с.
87. Уманец Л. И. Формирование самооценки старших дошкольников в игровой деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология. Київ, 1984. 24с.
88. Уманский Л. И. Методы экспериментального исследования социально-психологических феноменов. *Методология и методы социальной психологии*. Москва, 2000. С. 57–58.
89. Урунтаева Г. А., Афонькина Ю.А. Практикум по дошкольной психологии. Москва : Издательский центр «Академия», 2001. С. 264– 294.

90. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / под ред. В. К. Котырло. Москва, 1987. 144с.
91. Хорни К. Собрание сочинений. Москва : Смысл, 2006.
92. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків, 2004. 640с.
93. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2005. 384с.
94. Эльконин Д. Б. Психология развития: учеб. пособие для студ. вузов. Москва : Академия, 2001. 114с.